

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԿԱՄ ՄԱՏՈՒՌԵ, Դ. ԴԱՐՈՒԽ

Ա.

Երկու հնագոյն ազրիւրներու, 1192 թ Մաշկեսը վանքին մէջ ընդօրինակուած ձացոցի մը և Դ. գարու ուղիղիր օտար ուխտաւորուհիի մը Օրագորութան վրայ յինլով, ասկէց առաջ ներկայացուցած ենք Երուսաղէմի Համբարձման երան Աշակերտանի և Բրի Եկեղեցիներուն մէջ կատարուած կրօնական պաշտամունքի ժողովները, և յիտոյ մէկ երկու յօդուածներով Նկարագրած ենք այդ երկու Եկեղեցիներուն պաշտամական ծագումը և զանազան փոփոխութիւնները (Այսու, 1928, էջ 77—85. — 115 — 119. — 172—176). Այս անգում աւ կը փափռքինք միք ընթերցողներուն ծանօթացնել, զարձեալ նոյն երկու յիշատակարանաց վրայ յինլով, Պազգոթայի մէծ Եկեղեցիին մէջ կատարուած տարեկան պաշտամունքի ժողովները և յիտոյ բացատրել այդ Մէծ Եկեղեցիին կամ Մատուսին հիմնարկութիւնը և ժամանակի ընթերցին անոր կրած պատմական փոփոխութիւնները:

Նոյն Եկեղեցիին կամ Մատուսին մէջ կատարուած երկու ազրիւրներու յիշած պաշտամունքի ժողովներու յիշատակութեան ցուցակը հոս կը գնենք, զոհոց ընելով օրուան ընթերցումներուն մանրամասնութիւնները.

(Բայ Ճաշոցի). — Հինգերբուքի պատմութեան (Ծննդեան) ժողովն է ուրբ Գոշիքը և այս իւնական իւտորիքի ...

— Երիւալբուքի ուր է Զարուին դահնոց ժողովն է ուրբ Խորութեան է ուրբ Երբուք ժամանակ և այս իւնական իւտորիքի ...

— Զարեւալբուքի ուր է ուրբ Երբուք ժամանակ է ուրբ Խորութեան է ուրբ Երբուք և այս իւնական իւտորիքի ...

— Ի Հինգերբուքի ուր է ճին Զարուին ըստ ուր, առաջ Յիսուս Շատուեան իւր շանկութեամբ յանկացաւ, չԶարուին այս ուրբութեան ժեւ և ժողովն յերեւրութ ժամ է ուրբ Մատուսին է ուրբ շաման և այս իւնական իւտորիքի ...

— Ի Բայի ժամանակին նոյնին. ուրբուքին Երբու

յայքն և յիշած արքական երանեցիցն և այս իւնական իւտորիքի ... — Այս ապա պատրաբ հարու է առաջ հայրունն և առաջ Սրբոյ հայրն և նոյն ժամանակ Երբուքն է ուրբ Սրբ և այս իւնական իւտորիքի ...

— Այսուն Ուրբութեան դուք պատրաբ իւր եւուն առաջ Սրբոյ Գոշիքը նոյն ժամանակութեան է, ուրբ է վեց ժամ իւնական իւտորիք Երբուքուն և է վեցերութ ժամ ժամանակուն է ուրբ Գոշիքը Պատրաբ իւր եւուն առաջ Փառական իւր եւուն իւնական իւտորիքի ...

— Ես միայն ժաման է ուրբ հարու իւր եւութեան ժամ և այս իւնական իւտորիքի ...

— Ես միայն Օրնութեան առ շաբաթ է վեց ժամը ուրբ հարու է առաջ հարու իւր եւութեան և այս իւնական իւտորիքի ... Այս առ շաբաթը բարուցածն և այս իւր եւութեան և այս իւնական իւտորիքի ... Այս առ շաբաթը Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Առաջաւու է ուրբ հարու իւր եւութեան և այս իւնական իւտորիքի ... Արդար առ շաբաթին է առաջ Սրբ Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Արդար առ շաբաթին է առաջ Սրբ Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Արդար առ շաբաթին է առաջ Սրբ Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Արդար առ շաբաթին է առաջ Սրբ Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Արդար առ շաբաթին է առաջ Սրբ Օրնութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

Սայդ ահայ որ առ է, ժաշովին առաջ Սրբոյ Գոշիքը նոյն ըստ Երեւան Երբուք իւր եւուն առ իւնական իւտորիքի ...

— Մայե ահայ որ առ է Յիշատու կառաւութեան է ուրբ Խորութեան, ժաշովին է առաջ Սրբութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Ի ժաշութեան է ուրբ Երեւանը Քի. ահայ առ առ Զարուին և այս իւնական իւտորիքի ...

— Յանց առ Սրբ Պետքեւութեան է իւր եւութեան է ուրբ Խորութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Յանց առ Սրբ Պետքեւութեան է իւր եւութեան է ուրբ Խորութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Յանց առ Սրբ Պետքեւութեան է իւր եւութեան է ուրբ Խորութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Յանց առ Սրբ Պետքեւութեան է իւր եւութեան է ուրբ Խորութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

— Յանց առ Սրբ Պետքեւութեան է իւր եւութեան է ուրբ Խորութեան և այս իւնական իւտորիքի ...

առաջ, ժամանակուց և խոստ 0. Յարուբեան
մը և Ս. Խովին ազլ. այս վերաբեր առաջակա
ցու վահանի վերան աշ է էլեւուն՝ որ և խոստ
չպահան. այսպէս և խոստ այս դաշտամաս որ
ծառաւը Կայքարայտ մը է գունդ և խոշին ուի
խով, ուր մէր Տեր արքաբարերուն:

— Ջամաց ինձին և հաւատուն աշ է էլեւուն
որ և խոստ, ուր արքաբարերուն վերան առա
յաներ և երթեր, մը լւ քիշքառ ժամ անի,
և էրտուն օքանն ընթերագուները աղմանի էր
շարադրագուները, նոր ժամանակ և խոտեայ և
խորտակ Օքանաբար քարտաց. այսպէս ժաման
բարունի էլեւուն էլեւուն, երբ ժամանակը խոս
տակ և աներ և երթերուն աշ է էրտուն 0. Յա
րուբեան պահանձուն:

— Առաք երեւաբն և Առաք երեւաբն
որին աշ է էրտուն մասուն ու վայրին:

— Առաք հիջուաբն ուր ժամ անի ժամա
նակը 0. Յարուբեան ժամանակուն յարու շար
արքաբարուն և հաւատուն մասուն, այսպահան
անի վայրի. վայ չէ արքաբար անի վայրի
վայինը. այս օրը դաշտամաս և խոտեայ անի
շարադրագուն անի, ժամ անընն ժամանակը վա
յարի: Մասաւան արքաբարուն յարու խոտե
անը և որ եղիսակը և խոտեայ և անի վայրի
անի և էլ հաւատուն: Տարան մը խոշին
մը լւ էրթեր վէլ դաշտամաս, բայց մէջ այս
օրը: Այշական յարու 0. Յարուբեան է էրտ
ունին, ըստ աշխարհական երթերունը և հաւ
ատունի վայրի և աշ է էրտուն և վայրին:

— Առաք սբան երեւաբն խոշին երեւա
բնունեւ յարու անին աշ է էրտուն
որ և խոստ. ուր, սբ վայի, այս շբին
մը լւ վրըն և ան ու վայրին: Այշա
կան յարու 0. Յարուբեան է էրտուն ու է խո
տեայ այս անեստրան որը աչ օնուետ Պիշտո
ուն և էլեւուն Տերուն արքաբար համար:
Այս պետքարայտ յարու երթերունը վայրին է
վայրին:

— Խալսէ Աստվածայայտունեւ անի ս
երթերին, այշական Զատիկ սբան է էրտուն
աշ է էրտունը որ և խոստ, 0. Յարուբեան,
խոշին մը լւ. Համբարայտ. Բերկանէ և կաղա
րին. վայնը սբան շարադրագուն որի էն.
առջին էրթերը շարադրագուն որի էն:

— Զատիկն Պետքեաստէ ինըն օրէն 0.
Յարուբեան էրթերի սպազ ժամ վը ըն ըտ ինս
մի վայրէնն է էրտունեւ աշ է էրտունը, այ
շարադրագուն մը, և յարու և որ երթերը է էր
տուն 0. Յարուբեան է էրտունը:

— Հարգեցւաստի առաջակա շամ կահանի և
հաւատուն մասուն. և արքուն առանակերը,
և արքուն եղու. երբ անի ին պարագան է, պա
րագան է մասունն է. և երրորդ ժամն առջ
արյանաւը ուղի վանձնայ:

— Պետքեաստէ ինըն ժամանակը եղու
կահանի և էլեւուն հետ Զիրեանց վայ է էրտուն
զամերը և էրտեղաները և ան վայրին: յերո
ւն է էրտուն թափորդ վային Սրամացէ, առա
յան ժամանակը է էրտուն և առաջի է էրտուն
խոտեայ և եղունուսն էն: ան է էրտուն ու վա
յան, երթերունը և հաւատուն վայրին է վայ
րին է էրտուն 0. Յարուբեան պահան թափորդ:

— Երբ Բաւանարային պահան վայի, ժա
մանակը մասունն առաջակա պահանը անու
նեց է էրտուն հետեւն կերպուն: Քամանա
րուն արքաբար ինըն օրը, երբ անի առա
յան է էրտուն և է էրտուն անունը:

— Բաւանարայ օքերուն երեւայի պա
րագան կահան մասունը է. էլեւուն երե
ւայի կը և էրտուն երտեցացաւնեւն ա
րարաց է էրտուն: 0. Յարուբեան առաջի արյան
ու յարու, անգանուն եղունուսն անուն է
որուն աշ է էրտուն սատունը ազգեց: և ա
նուն եղունուսն անուն է էրտուն անուն է
որուն անունը ազգեց: և անուն է էրտ
ուն և անունը անուն է էրտուն անունը:

— Բաւանարայ օքերուն կերպուն մա
սուն մը, սբանին մէ ինըն և որուն եղուն
ունուսն անունը պահանը անունը: Այս
ու անունը սբ վայը: Այս մասուն մը, Մէն
պահան օքերուն, եղուն Սնարու Գիբեն պահու
բուր: 0. Գիբեն և բացուրէ ու է մէնի:

— Զատիկ սբան պահան է էրտունը մա
սուն մը, սբանին մէ ինըն և որուն եղուն
ունուսն անունը պահանը անունը ՀՈՒԱԾՈՒՐ:

— Եկեղեցաց հաւատունի անը սբ
անունն անունը պահանը անունը անունը:

Մեր Ճաշոցին վերոպրեալ տողերէն,
ինչպէս նաև Գ. զարու կթէրիս կոյսի ու
զեկորական այս մանրամասն ծանօթութիւն
ներէն օրու կը հասկուի թէ Պողպաթիէն
տարրեր և զատ հիմարկութիւն մըն էր
այս աշ է էրտունը կամ համար: ուր աեղի
կունենային տարույն օրու օքերուն մէջ

վերոյիշեալ պաշտամունքներն ու արարութիւնները:

Մեր ձեռագիր ձաշոցներուն մէջ զիշտատակուուծ ճառաւ բառը Ռւխտաւորունին յատկապէս կ'անուանէ մէ Եկեղէջ: Տեղագրական այս նիւթիւնով հետաքրքրուող նիւթիւնուր չառ անդամ չնա կլնար մըրմանի թէ ո'ւր կը գտնուի այս ճառաւ ըսուածը եւ ի՞նչ յիշտակներու յատկացուած է: Պիտի ջանանք մեր այս յօդուածով բացատրել այս պարագան եւ յառաջ նկարագրել նոյն եկեղեցին պատմականը: Մեր բացատրութիւնները տալէ առաջ կարեոր կը համարինք տեղագրական ճշուած մը ընել:

Մեր ձաշոցի վերի տողերուն մէջ ժաշուիք է առըն ժառաւ է ժաշուիք, բազմից կրկնութիւնները, թէե քիչ մը տարտամօրէն պարզուած, կը նշանակին թէ տարւոյն որոշ օրերուն մէջ հաւատացեալք կը հաւաքուին երուսաղէմացի ժողովրդեան յատուկ մէ Եկեղէջն, այսինքն ժառաւ մէջ, այդ եկեղեցին էր քաղաքացոց մատուար, ուր կիբուի օրերը մասնաւոր պատմունք կը կատարուէր, քարոզ կը խօսուէր և Ա. պատարագ կը մատուցուէր, իմբ բան, կը կատարուէին այն ամէն արարողութիւնները, զորս Ա. կիբուզ երուսաղէմացին իր ԽՍ. երախայական զատկուուն մէջ կը պարզէ: Աւագ շարաթի զիշերային բոլոր հակումները հ'յն կը կատարուէին: Այս իրազութիւնները ըստ բաւականի ցոյց կուտան թէ ճառաւ ըսուածը Սաղիմական ժողովրդապետիւն կրօնական կեանքի կեղրոնն էր: Ահա այս է պատճառը որ Զեռագիր ձաշոցը կ'ըսէ է առըն ժառաւ է ժաշուիք:

Այս մէծ եկեղեցին կամ մատուալ փողոթային ճիշդ եռեւ իշմէ (post crucem) կը գտնուէր, և եթէրիայի համաձայն, մէծ կը կոչուէր այն պատճառաւ որ մինձակայ չէնքերէն աւելի մէծ էր: Բուն Փողոթայն ժայռի կտոր մըն էր, որուն վրայ Յիսուս խաչուեցաւ, այդ ժայռին վրայ հաստատուած էր պատռական քարերով զարդարուած արգագիր խոշոր խաչ մը. որ միշտ կը մնար հռն, հաւատացեանները եւ ուխտաւորները հռն կը կատարէին իրենց ուխտը, և երբեմն խաչն առջ (ante crucem) տեղի կ'ունենային խաչի տօնական հանգիստաթիւնները, որու օրերու մէջ, ի՞նչ-

պէս որ տեսանք վերեւ: Գողգոթան առանիք չունէր, բացօգեայ էր, երկու կողմը միայն կային կամարակապ սրահներ, և ժողովուրդը պաշտամունքի ժամանակ, կը կենար այն տեղը և վերջնոյն անբաւականութիւն պարագային՝ քովի հրագարակը լը տեղաւորուէր: Ինչպէս մեր ձաշոցը, նոյնական Ռւխտաւորութիւն՝ մատուու անունը կուտան Գողգոթայի հանուած եկեղեցին: Այս մատուուը ունէր երկու դուռներ, որ թոյլ կուտային ժաղավարութիւն արարողութիւններան ժամանակ անարգել կատարելու իր երթենեկը, տեղի անձկութեան պատճառաւ հաւատացեանները կը խռունուէին հարաւի կողմէն մատրան կից կողմակի սրահներուն մէջ, մինչ կղերը կրնար մատրան մէջ: Մատրան մասնակի երկու արարողութիւններն էին Աւագ հրնկարթի երեկոյիհան պատարագը եւ Աւագ ուրբաթ տառաօտեան խաչի երկրպագութիւնը: Խաչն զատ հաւատացեաններու յարգանքին համար ի տես կը զրուէին խաչի արձանազրութիւնն ատախակը, Խրայէլի թագաւորաց օծման եղջիւրը եւ Սոգոմոնի կոփքը, ինչպէս կը կարգանք իթէրիայի Օրագուրեան մէջ:

Սակայն Եւսերիս ճառաւ անունը կը զարձածէ Քրիստոսի զերեզմանին վրայ կոսուցուած րուն իսկ Ս. Յարութիւն համար, յինլուզ ա'յն պատճառին թէ զերեզմանի մը վրայ հիմնուած նուիրական չէնքը պէտք է կոչել մատուու կամ վկայարան: Բայց այս մասին Եւսերիսի հատուածը շատ զիմտ չէ. միննոյնը կը հասկցնին Սթանաս եւ Հերոնիմոս, ինչպէս նաև կիւրեղ երուսաղէմացին, յինլով Սովոնիայի մարգարէութիւն վրայ (Փ. 8): Բայց կթէրիայի համ կը միանայ Սովոնին և կը յարէ թէ ամէծ մատուուն է այն տաճարը, որ չինուած է երուսաղէմի մէջ Փողոթայի վրայ»:

Զօրբարդ գարու վախճանին սակայն, ամէն ինչ յատկ է: Կ'որոշուին երկու տաճարները, «Ա. Եկեղեցին», որ Փողոթայի վրայ շինուած է եւ զոր կը կոչին մատուու», և «այն Ա. Եկեղեցին» որ է Անաստասիա», այսինքն «ա'յն աեզը ուր մեր Տէրը իր չարչարանքներէն յառեաւ ի մեռնոց»: ասոնք այն երկու եկեղեցիներն են որ միննոյն օրը սրբագործուած են, բայց ուղեղիր ուխտաւորուէիին:

Գոզզոթայի բրուրը իրը եկեղեցի չէր նկատուած. վասն զի ան գրաւած էր մեծ անդաստակին մէկ անկիւնը, զուցէ ներբող կուսանշիանոսի անուն զրուածքին մէջ երևանայ յիշատակարաններու երկուութիւն մը, անո՞ր համար որ Եւսեբիոս կը խօսի Փլրկչին մատրան նուիրուած աղօթքի աղօթքի տան», այսինքն « անկորնչելի յիշատակարանով մը զեզուն կերկգմանին », և Փրկչին Նշանին նուիրուած տաճարին, նոյն իսկ մահուան վրայ Փրկչին տարած յաղրանշմի (trophée) մասին: Ըստհանուր զրուածքին մէջ Նշան և Քրիստոսի յաղրանշմի բառերը կը նշանակեն խաչը և հաւատնաբար չարչարանաց ուրիշ գործիքները, ինչպէս թեսնեները, որ կը յիշատակաւին Ամբրոսիոսի օրերէն: Աւրեմ ներելի է եղակացնել թէ սկզբէն խիստ բնույան բաժանում մը կատարուած էր կուտանշինեան մինուածքներուն մէջ, այնովէս որ կարելի կ'ըլլար զատ զատ հաստատութիւններ նկատել Քրիստոսի Յաւրութեան և Անոր Զարչարանաց որբալայրերը: Չորրորդ զարու վախճանին՝ Մասուս բնելով կը հասկցուէր չարչարանաց և մարտիրոսութեան նշանակութիւնը: վասն զի այս անունը կը տրուէր Պողոսիթայի եկեղեցիին, մինչ Ս. Գերեզմանին Բոլորաչէնը (rotonde) կը պահէր միայն Anastasiosի տիտղոսը: Աւխաւաւորուէին իր Օրացրուակ մէջ մատրան յիշատակութեան տոթիւն բատիս, կ'աւեկցնէ հետեւալ բացատրութիւնը, որ Հնասեցաւ Աստվածէանս իշոյքն: Զ. դարէն վերջ հիմնադրին այս յիշատակը այնովէս մը կ'ամրանայ որ մատուռն տիտղոսը կ'ամնյայտանաց Մայր Եկեղեցի Աստվածէանուէ, Ս. Կոստանդիանու Եկեղեցի անուններուն պատճառաւ: Ան կը կոչուի միհնոյն ժամանակ Գլուխ Խոչէ Եկեղեց: Ժամանակակից ուղեղիր ուխտաւոր մը կը գրէ. « Դուք կը մանէք այն եկեղեցին, ուր գտնուեցան երեք խաչերը որ հան թաղուած էին»:

Հեղինակներ և ուղեղիրներ կ'ըսնեն թէ մատրան մէջ զետեղուած էին խաչը, ինչպէս նաև Զարչարանաց միւս գործիքները՝ որ Ե. և Զ. զարերուն աւելցան միակ նըւիրական մասունքին քով: Հաւանական չի թուիր որ ճշմարիտ խաչին մասունքը եղան եղէ զահիմին (exèdre) մէջ սովորական եղանակաւ մը պահուած ըլլայ: Այս

եկեղեցին մէջ Աւագ ուրբաթ օրը կատարուած խաչի երկրպագութեան առթիւ կը բերուէր մասնատուփը (reliquaire), ուր կը գտնուէր կենաց փայտը: Աւրեմ ան ուրիշ տեղ մը կը պահուէր, ինչպէս նաև խաչին արձանագրութեան տախտակը: Խսկապէս ան կը պահուէր կոստանդինեան Մայր եկեղեցիին, այսինքն մատրան անդաստակին աւանդատան մէջ: Հին յիշատակարան մը (Brévarius) կ'ըսէ թէ այս եկեղեցիին գրան ձախ կողմը կը դանուէր ա'յն աւանդատունը, ուր պահուած էր մեր Փրկչին խաչը: Կ'երեի թէ աւանդատունը մօտ էր մատրան զաւիթին: Սողոմոնի կնիքը, Դաւթի օծան եղջիւրը, սկուտեղը, որուն վրայ զրուեցաւ Յովհաննէս Մըրկարչի գլուխը՝ կը տեսնուէին Պողոթայի մէջ, հաւանաբար խաչին ետեղ (post cunctum): Բայց մատրան մի ուրիշ աւանդատան մէջ էր որ ուխտաւորները կը յորպէին եղեցը, սպունզը, եղնգնաքար բաժակը, զոր Յիսոս գործածեց վերջին ընթրեաց ժամանակ, և շատ մը ուրիշ մասունքներ: Ի մսիթարութիւն ուխտաւորաց կը խմբնէին պահուած սպունզէն քամուած ջուրը: Ա. Գերեզմանին երկրորդ ժամանակաշրջանին նզգիտ տեղեկութիւնները կը թայլատրեն մեզ այս աւանդատունը գնիլ նոյն Բասիլիքայի վերնայարկը: Մատրան մինչ հարաւային արևելեան անկիւնը նուիրուած էր Յիսուս Քրիստոսի մասունքներուն: Հրափափակին արեւելքը ընծայուած էր Ս. Կուսին: Հոն կը պահուէին իրեն վերաբեկալ զօտին եւ վարսակալը: Վերնայարկին մէջ Զարչարանաց գործիքները աւանդատան մէջ կախուած ժամանակ Ս. Աստուածածնի մեծ նկարը կը ցուցագրուէր հոն ա'յնափսի կերպով մը որ որեւելան անդաստակը մտնող հաւատացիաները կարենային վարէն տեսնելու զայն: Մարիամ Եղիպատրոցին պատմութեան մէջ այս նկարը ստացած է տիեզերական համբաւ մը: Յայտնի է այն գերը, զոր ան կատարեց մեղաւորուէիին զղումին մէջ:

Այս յօդուածին խմբագրութեան առթիւ առաւելապէս սպառւած ենք հետեւալեաներէն:

1.— JÉRUSALEM NOUVELE, par les P. P. Hugues Vincent et F. M. Abel. T. Second.

2.— THE PILGRIMAGE OF ETHERIA.

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԲԻՌԻՆԻ